

Araştırma Makalesi

Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi

Aytek Yusifsoy* - Esra Özsüer*

(ORCID: 0000-0002-8636-4280- 0000-0001-6299-5929)

Makale Gönderim Tarihi
17.01.2022

Makale Kabul Tarihi
20.03.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yusifsoy, A.- E. Özsüer, "Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Mart 2022): 467-510.

APA: Yusifsoy, A.- E. Özsüer. (2022). Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1) , 467-510.

Öz

İç göç hareketleri, modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve sosyal hayatını şekillendirmiş en önemli etkenlerden biri olmuştur. Öyle ki Dağlık Karabağ çatışmasının neden olduğu savaş ve işgal sürecinin arka planında kalan göç sorununun süre gelen yıllar içinde ciddi yansımaları olmuştur. Göçün sonuçlarına ilişkin çok yönlü bir bilimsel bakış açısının olmayışı, bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, iç göç hareketleri Azerbaycan'ın içinde olduğu tarihi süreçlerin bir parçası olarak güncel veriler temelinde değerlendirilmiştir. Araştırmada yeni bulguların elde edilmesi amacıyla çeşitli karma yöntemler kullanılmıştır. Çalışmada iç göç hareketlerine maruz kalan kişilerin ifade ettiği söylemler temelinde elde edilen veriler analiz

* Araştırmacı, Azerbaycan, aytek.yusifsoy@gmail.com.
Researcher, Azerbaijan.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Türkiye, ozsueresra@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr. Istanbul University, Research Institute of Turkology Department of Turkish Studies, Turkey.

edilmiş, anket çalışması ile araştırmanın özgünlüğü desteklenmiştir. Azerbaycan'da zorunlu göçten muzdarip olan kişilerin yıllar içinde çözüme ulaştırılması amaçlanan sorunlarının ve bu sorunların çözüm yollarının ele alındığı bu çalışma, ayrıca söz konusu göç süreci ile ilişkili olan diğer gelişmeleri de kısaca özetlemiştir.

Anahtar Kelimeler: İç Göç Hareketleri, Karabağ, Dağlık Karabağ Çatışması, Zorunlu Göç.

Evaluation on the Return Motivation of People that Exposed to Internal Migration in Azerbaijan

Abstract

Internal migration movements are one of the most important factors that shaped the political and social life of the modern Azerbaijan Republic. So much so that the immigration problem, which remained behind the war and occupation process caused by the Nagorno-Karabakh conflict, had serious reflections over the years. Lack of a versatile scientific perspective on the consequences of migration led to the emergence of this study. In this context, internal migration movements have been evaluated on the basis of up-to-date data as part of the historical processes Azerbaijan is in. Various mixed methods were used in the study in order to obtain new findings. In the last part of the thesis, the data obtained on the basis of the discourses expressed by people exposed to internal migration movements were analyzed, and the originality of the study was supported survey studies. This study, which deals with the problems and solutions of people suffering from forced migration in Azerbaijan, which are preferred to be solved over the years, also briefly summarizes other developments related to the migration process.

Keywords: Internal Migration Movements, Karabakh, Nagorno-Karabakh Conflict, Forced Migration.

Giriş

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalciliği ile Azerbaycan Türklerinin uzun yıllardır bölgede maruz kaldığı göç süreçleri bambaşka bir boyut almıştır. Ülke bağımsızlığının ilk yıllarında, daha siyasi istikrarı sağlayamadan işgale maruz kalmış ve savaşa sürüklenmiştir. Ermenistan'ın toprak iddiaları ile başlattığı işgal süreci, Azerbaycan için büyük yıkımlara yol açmıştır. Topraklarının yüzde 20'sini kaybeden

Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan mecburi göçkünlerin yaşam şartlarını oluşturabilmek adına büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi ilini kaybettiği bu savaş, 20 Mayıs 1994'de imzalanan ateşkesle son bulsa da çözüm sürecinin ilerleyememesi, tüm Güney Kafkasya ve bölgeye komşu olan devletler için güvenlik sorunu teşkil etmiştir. Taraflar arasındaki gerilimin her an yeni bir sıcak savaşa dönüşebilecek bir seviyede olmasına rağmen uluslararası arabuluculuk girişimleri yetersiz olmuş, çatışmanın tehlikeli boyutu yeterince değerlendirilmemiştir. Ateşkes anlaşmasının imzasından uzun süre geçmesine rağmen tarafları çatışmanın barış muhitinde çözüleceğine dair inandıracak bir adım atılmamıştır. Sonuç olarak 2020 yılında yeni bir savaş ortaya çıkarak bölgedeki dengelerin yeniden değişmesine neden olmuştur. Bu süreç Azerbaycan için olumlu bir neticeye bağlanmış olsa da savaş her iki tarafın insani açıdan kayıplara uğramasına, ülkelerin gelişimine harcanabilecek maddi imkânların askerî amaçlara yönlendirilmesine, bölgedeki gerilimin yeniden yükselmesi ile düşman algısının daha da güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda sorunun çözümüne dair uluslararası sistemin sorumsuz tavrının ciddi bir şekilde eleştirilmesi gerekmektedir.

Savaşa kadar geçen yıllar içinde işgal ve çözüm süreci ön planda olduğu için kendi ülkesinde zorunlu göçmen durumuna düşen Azerbaycan vatandaşlarının durumu ve sorunları uluslararası düzeyde daha arka plana atılmıştır. Resmî verilere göre, işgal nedeniyle 700 bine yakın kişi kendi topraklarından yine kendi ülkesine sığınmak zorunda kalmıştır. Tüm mal varlıklarını işgal edilen Azerbaycan topraklarında bırakarak hayatta kalmak için evlerini terk eden bu insanlar, çadırlarda, vagonlarda, hastanelerde ve hatta Sovyet döneminden kalma büyük hamamlarda yaşamak zorunda kalmıştır. En şanslıları ise devlete ait yatakhanelerde veya öğrenci yurtlarında iskân ettirilmiştir. Bu zorlu süreçte birçok hastalık ve sağlık problemleri ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünler, iş bulma, eğitim ve adaptasyon gibi sorunlarla da mücadele etmiştir. Devlet ve bazı uluslararası kuruluşlar tarafından yardım alan bu insanların normal yaşantılarına dönmesi ise günümüzü bulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti, mecburi göçkünlerin sorunlarını iç politikanın en önemli istikametlerinden biri olarak belirlemiş, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerle İş üzerine Devlet Komitesi aracılığıyla onlarla

doğrudan ilgilenmiştir. Karabağ Zaferinin elde edilmesi ile zorunlu iç göç mağdurlarının yıllar sonra yeniden kendi topraklarına dönüşü Azerbaycan gündeminin en önemli konularından birine dönüşmüştür.

Makalede en temel kaynak olarak göç sorunundan etkilenmiş insanların fikir beyanları esas alınmıştır. Aynı zamanda konu Azerbaycan için oldukça spesifik özellikler taşıdığından Azerbaycanlı tarihçi ve araştırmacıların eserlerine istinat edilmiştir. Bu çalışmada göç sorununa yönelik çözüm arayışları odak noktası olarak seçildiğinden Azer Allahveranov'un **The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan** ve Tabib Hüseyinov'un ise **Return and its Alternatives: A Case Study On The Armenian-Azerbaijani Conflict** başlıklı makalelerine dikkat çekilmiştir. Zorunlu göç eden insanların kendi topraklarına geri dönüşünün temin edilmesi ve bununla ilgili alternatiflerin değerlendirildiği söz konusu makaleler, çözüm odaklı olması ile bu çalışma için de örnek teşkil etmiştir. Literatür taramasında öncelikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin konuya dair resmî verileri, yasa ve hukuki belgeleri, uluslararası teşkilatların rapor ve analizleri, aynı zamanda Azerbaycan medyasında yer alan haber ve makalelerin incelenmesine öncelik verilmiştir.

Konuya dair bilgilerin aktarılmasında önce çalışma sırasında sık sık kullanılacak olan terim ve kavramların açıklamasına ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü göç olgusu ve bu olguyla ilgili kavramlar Azerbaycan siyasi terminolojisinde farklılık göstermektedir. İlk olarak "göç" kelimesinin bu kaynaklarda hangi anlamı ifade ettiği ve ele aldığımız konunun göçün hangi türüne denk geldiği açıklığa kavuşturulmuştur. Göç, insan yaşamını farklı açılardan farklı derecelerde etkileyen oldukça karmaşık sosyoekonomik bir süreçtir. İnsanoğlunun günümüze kadar geldiği sürecin tüm tarihî aşamalarında, göç hareketleri onun varoluşuna eşlik etmiştir. Fakat göç hareketleri geçen zaman içinde niceliksel ve niteliksel olarak sabit kalmayarak yeni ve farklı özellikler kazanmıştır. Uluslararası Göç Örgütü'nün **Göç Terimleri Sözlüğüne** göre göç (migration), *"bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir Devlet içinde yer değiştirmesidir. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla*

hareket eden kişilerin göçü de dahildir.”¹ Azerbaycan bilimsel kaynaklarında göç genellikle "migrasiya" (Latince, migratio-göç etme, Latineden Rusçaya – миграция (migratsiya) olarak geçmiştir) kelimesi ile ifade edilmektedir. Genel anlamda iç göç (Azerbaycan Türkçesinde: dâhili göç, dâhili migrasiya), insanların yeni yaşam alanında iskân etme amacı ile ülke sınırları çerçevesinde bir bölgeden diğerine yer değiştirmesi anlamındadır. Bu göç kısa süreli, uzun süreli veya daimi olabilir. Klasik yaklaşımlarda ülke içi yer değiştirme süreçleri göç terimi içinde yer almamıştır. Fakat 1980'li yıllar itibariyle göç kavramı iç nüfus hareketlerini de kapsamaya başlamıştır. Bunun nedeni dünya düzeninin zamanın şartlarına uygun olarak yeniden şekillenmesi, güç dengelerinin değişmesinin yanı sıra dünya haritasının da değişmesidir. Bu bağlamda çalışmada en çok kullanılmış “kaçkın” ve “mecburi göçkün” kavramlarının incelenmesine öncelik verilmiştir. “Kaçkın” kelimesi daha somut bir anlam ifade eden mülteci kavramına eşdeğer bir sözdür. 28 Temmuz 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesinde kaçkın-göçmen kavramının standart uluslararası – hukuki anlamı ifade edilmiştir. Uluslararası hukuki belgelere dayanarak çalışmada “göçmen”, “mülteci” kelimelerinin yerine sık-sık kullanılacak olan “kaçkın” kavramı kısaca şu şekilde özetlenebilir:²

1. Kendi ülkesinin sınırlarından uzakta olmak;
2. Kendi ülkesinin korumasından mahrum olmak;
3. Kişinin kendi hayatı, özgürlüğü ve güvenliği için ciddi anlamda korkması;
4. Irki, dinî, vatandaşlık, siyasi bakışları ve belirli bir sosyal gruba mensubiyeti nedeniyle baskı görmesi;
5. Belirtilen tüm bu nedenler sebebiyle kendi ülkesine dönememe.

Ahmet Şirinov'un kitabında, Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişiler bu şekilde ifade edilmiştir: *“Kendi evlerini veya daimi yaşadıkları alanı silahlı çatışma, iç savaş, insan haklarının ihlali, doğal veya teknolojik felaketler sonucunda terk etmeye mecbur olan, ama uluslararası*

---

¹ Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, 2013, s. 35-36.

²United Nations High Commissioner for Refugees, *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*, Cenevre, UNHCR Communications and Public Information Service, 2010.

düzejde devlet sınırlarını geçmeyen şahıslar.”³Göç Terimleri Sözlüğü kitabında ise söz konusu kavram şu şekilde nitelendirilmiştir: “Özellikle silahlı çatışma, genel şiddet durumları, insan hakları ihlalleri, doğal veya insan eliyle yaratılmış felaketlerin etkisinden kurtulmak için mutlak olarak ikamet ettikleri yerlerden kaçmaya zorlanmış veya kaçmak zorunda kalmış olan ve Devletlerin uluslararası olarak tanınan sınırlarını aşmamış olan kişi veya gruplar.”⁴

Her iki açıklama Birleşmiş Milletlerin Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler Belgesine dayandığı için aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir.⁵ Türkiye Türkçesinde “mecburi göçkün” ifadesini en iyi şekilde kapsayan kavram da “Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler” ifadesidir. Fakat bu araştırmada kavram karmaşası yaşanmaması için bu araştırmada göçmen-mülteci terimi yerine “kaçkın”, ÜİYOK yerine ise “mecburi göçkün” terimi kullanılmıştır.

Bu araştırmada göç sürecinin uzamasının ortaya çıkardığı sorunlar ve bu sorunların zorunlu göç mağdurlarının hayatlarında bıraktığı etki arasındaki bağlantı ele alınmıştır. Böylelikle geçen yıllar içinde göç nedeniyle meydana gelmiş problemlerin evrimleşerek demografik ve sosyal yapıya ciddi zarar verdiği varsayımına ulaşılmıştır. Ayrıca zorunlu iç göçten mustarip olan insanların yaş kategorisi bağlamında yaşadıkları süreci hangi şekilde algıladıkları araştırılmıştır. Mecburi göçkünlerin yeni neslinin göç sürecinde doğmamış olması veya yaşı itibariyle sürecin bilincinde olmamasının sebebiyet verdiği farklılıklar gözden geçirilmiştir. Orta ve yaşlı nesille kıyaslandığında yeni neslin kendi topraklarına ilişkin gerçek anılarının olmamasının ve hayatlarını farklı yaşam alanlarında kurmalarının onların vatanlarına yönelik duygusal ve manevi bağlarını zayıflatmadığı bulgusuna varılmıştır. Bu bağlar genellikle onların ebeveynlerinin hatıralarına ve kendi kimliklerini koruma içgüdüüne dayanmıştır. Söz konusu duygusal bağların oldukça güçlü olmasına

³Ahmet Şirinov, *Miqrasiya və Siğınacaq Masələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve Siğınma Konularıyla İlgili Terimlərin İzahlı Sözlüğü)*, Bakü, Serhed, 2008, s. 73.

⁴Perruchoud, Redpath-Cross, *Göz Terimleri*, s. 91.

⁵BM İnsan Hakları Komisyonu, “Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng'in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor. Ek: Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler”, E / CN.4 / 1998/53 / Add.2,11 Şubat 1998, (çevrimiçi), 30 Aralık 2020 tarihinde

<https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html> adresinden alınmıştır.

rağmen gelecek nesillere eksiksiz bir şekilde iletilememesi de istisna olmamıştır. Araştırma esnasında mecburi göçkünlerle gerçekleştirilmiş çeşitli çalışmalar, durumun sadece “yaşam alanını kaybetme ve yeni yaşam alanına alışma” düzeyinde olmadığını ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten de çalışmada ele alınan göç sorununun en güvenilir çözümünün “geri dönüş” olduğu kanısına varılmıştır. Nitekim bu süreçte de mecburi göçkünlerin kendi istek ve görüşlerinin dikkate alınması ve “geri dönüş” programının bu doğrultuda uygulanması büyük önem arz edecektir.

Ermenistan-Azerbaycan Çatışmasının Sonucunda Göç Hareketleri ve İç Göçün Azerbaycan Demografik Yapısına Etkileri

1988-1994 yılları içinde Ermenistan silahlı güçlerinin Azerbaycan’a yönelik askeri saldırıları ile Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgal edilmesi, sadece Azerbaycan için değil tüm bölge için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. 1988 yılından başlayan süreç içinde yüz binlerce insanın büyük baskılar sonucu Ermenistan’dan Azerbaycan’a göç etmesi, sonrasında ise savaş ve işgal süreci nedeniyle ülkede bir milyona değin kaçkın ve mecburi göçkün nüfus oluşmuştur. Azerbaycan’ın 62 il ve ilçesinde, 1600’den fazla yerleşim noktasında geçici olarak iskân eden mecburi göçkünlerin yanı sıra işgal edilmiş bölgelerle sınırı olan topraklarda da güvenlik sorunu nedeniyle 100 binden fazla insan daimi yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu insanlar genel olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Ağcabedi, Ağstafa, Füzuli, Terter, Goranboy, Gedebe, Gazakh ve Tovuz illerinde cephe hattına yakın bölgelerden göç etmeye mecbur olmuştur.⁶ Dağlık Karabağ ve çevresinin işgali ile oluşan maddi hasarın toplam tutarını hesaplamak mümkün değildir. Özellikle benzersiz kültürel yapıların tahrip ve mahvedilmesi sadece Azerbaycan için değil tüm dünya tarihi için kayıp anlamına gelmektedir. İlk araştırmalara göre çatışmadan kaynaklı hasarın 60 milyar Amerikan doları olduğu belirtilmiştir.⁷ Daha sonra

⁶Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, “Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlr ve Mecburi Göçkünlər)”, t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, “Münaqişənin Fəsadları (Münakaşanın Fesatları)”, *Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişəsi)*, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005, s. 123.

kayıp ve maddi hasarların hesaplanması için oluşturulan grup, toplam hasarın 819,15 milyar dolar olduğunu açıklamıştır. İnsanların sağlığını, yaşam şartlarını, tüm şahsi emlak ve mal varlığını kaybetmesi, devlete sosyal ve ekonomik açıdan hasarın verilmesi, ekolojiye ve doğal servetlere yönelik sorumsuz davranışlardan kaynaklı zarar, tarihi ve kültürel yapıların tahribatı, işgale ilişkin olarak askeri harcamalar ve kayıplar hesaplanarak tahmini olarak bu rakam verilmiştir.⁸ Süregelen yıllar içinde ise bu hasarın hacmi daha da büyümüştür.⁹

Bağımsızlığın ilk yıllarında - 1991-1994 yılları içinde - Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde ve diğer sınır bölgelerinde gerçekleşmiş savaş sonucunda 11557 Azerbaycan askeri şehit olmuştur.¹⁰ Bu süreç içinde toplam 20 binden fazla Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, binlerce insan esir alınmış veya kaybolmuştur. 900'den fazla yaşam alanı, 1025 eğitim, 798 sağlık, 1510 medeniyet müessesesi yok edilmiştir.¹¹ Savaş sonucu hayatını kaybedenlerin tahminen 2700'ü 20 yaşa kadar, 2700'ü ise 40 yaştan yukarı yaşta olanlar olmuştur. 20-45 yaşları arasında 15000'e kadar insan hayatını kaybetmiştir ki, bu da Azerbaycan'ın demografik profilini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir.¹²

Savaş sırasında 54'ü çocuk, 323'ü kadın, 410'u yaşlı olmak üzere 4852 Azerbaycan Türkü kayıplara karışmıştır. İlk zamanlar bu insanların tümünün kaderiyle ilgili hiçbir bilgi olmamış, daha sonra onlardan 1368'i esirlikten kurtulmuştur. Esirlikten kurtulandan 169'u çocuk, 338'i

⁸“Ermənistanın Azərbycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)”, 22 Şubat 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <https://lent.az/news/268238> adresinden alınmıştır.

⁹27 Eylül 2020 tarihinde başlayan geniş kapsamlı savaş sırasında Azerbaycan'ın büyük şehirleri dahil olmak üzere sivil yaşam birimlerine yönelik saldırılar konuyla ilişkili olmadığından ortaya çıkan hasara dair verilere atıfta bulunulmamıştır.

¹⁰“Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)”, 14 Şubat 2019, (çevrimiçi), 27 Ekim 2020 tarihinde <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> adresinden alınmıştır.

¹¹ Şahbaz Muradov, Cengiz Bakış, *Azərbaycan Respublikasında Etno-Demografik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)*, Bakü, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013, s. 40.

¹²Aybeniz Gasımova, *Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Nəticəsində Azərbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve Tələfatların Değerlendirilmesi)*, Bakü, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, 2017, s. 23.

kadın, 286'sı ise yaşlı insanlar olmuştur. O dönem Ermenistan tarafından esir alındığı bilinen 783 kişi ise Azerbaycan'a geri gönderilmemiştir. Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün verdiği bilgilere göre 439 Azerbaycan Türkü esir tutulduğu sırada hayatını kaybetmiştir. 1 Ekim 2020 resmî verilerine göre ise Dağlık Karabağ çatışması ile ilişkin 3 bin 890 kişi kayıp olarak kayda alınmıştır. Bu kişilerin 872'sinin esir alındığına dair bilgi alınmıştır. 1480 kişinin ise esirlikten kurtarıldığı belirtilmiştir.¹³

a) Kaotik ve Kontrol Edilemeyen Göçlerin Neden Olduğu Sorunlar

Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden elde etmesi, onu uluslararası ilişkilerin ve uluslararası sistemin öznesine dönüştürmüştür. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti göç hareketlerinde göç alan ve veren ülke olarak tanınmıştır. Ancak Azerbaycan'ın göç süreçlerine katılımını onun bağımsızlık elde etmesi ile bağlamak doğru değildir, ülke daha öncesinde de SSCB çerçevelerinin içinde göç süreçlerinin aktif öznesi olmuştur. SSCB'nin dağılması, yeni göç hareketlerinin oluşumunu beraberinde getirmiş, Sovyet yönetimi döneminde ortaya çıkan göç süreçlerine yeni özellikler kazandırmıştır. Belirtmek gerekir ki, Azerbaycan SSCB'nin içinde olduğu dönemde de göçmenlerin kabul edilmesi konusunda belirli bir tecrübeye sahip olmuştur. Özellikle komşu Ermenistan ve Gürcistan'dan gelen göçler, Sovyet ekonomik sisteminin bir parçası olarak kabul görmüştür.¹⁴ Göç süreçleri ile ilgili alınan kararlar tek bir devlet içinde gerçekleştirilen çok unsurlu hareketler olarak değerlendirilmiştir.¹⁵ 1980'lerin ikinci yarısı ile 1990'ların birinci yarısı arasında yaşanmış olaylarla birlikte Azerbaycan'a yönelik göç akını, alışagelmışin dışında oldukça büyük bir süreç olarak ortaya çıkmış ve sonuç olarak cumhuriyetin sosyoekonomik ve siyasi durumunu negatif yönde etkilemiştir. Aynı şekilde bu dönemde ülkenin

---

¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti Esir, Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin Devlet Komitesi, "İstatistikî Bilgiler", 1 Ekim 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7JIMIGUzbiU> adresinden alınmıştır.

¹⁴ Örneğin, 1948-1952 Azerbaycan Türklerinin Ermenistann SSC'den sınır dışı edilmesi;

¹⁵ Şamil Garayev, Şamil Mamedov, "Азербайджан в Миграционных Процессах (Azerbaydjan v Miqrachionnikh Prochessakh)", İrs, C. VII, No: 19, 2006, s. 12.

dışarıya büyük bir göç vermesi öngörülebilir, doğal bir süreç olmuştur. Nüfusun bir kısmının kaderinin bu yönde değişmesi yani onların başka ülkelere göç etmeleri sosyo-politik gerilimin hafifletilmesi açısından kısa vadede kısmen olumlu sonuçlara sebebiyet vermiş olsa da uzun vadede bu durumun negatif bir süreç olduğu anlaşılmıştır. Azerbaycan'da devletçiliğin zayıf olduğu, aynı zamanda göç süreçlerin düzenlenmesi açısından gerekli bir hukuki zeminin olmadığı dönemde Azerbaycan'a gelen göç hareketinin yoğun bir hal alması ile kontrol edilemez bir süreç olmuştur. Sürecin kontrol edilmesinde hukuki alt yapıdan ziyade hükümetin kararları büyük rol oynamış, zorunlu iç ve dış göç hareketlerinin sonucunda oluşmuş nüfusa dair Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsüne İlişkin Kanun 1999 senesinde kabul edilmiştir.¹⁶ Göç akını büyük anlamda homojen yapılı olduğu için böyle bir anayasal boşluk ciddi önem arz etmemiştir.¹⁷ Öyle ki 1990'lı yıllarda gelen göç dalgasının en büyük kısmını Türkler teşkil etmiştir. Ermenistan'dan zorla kovulan Azerbaycan Türkleri, Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri ve geçmiş Sovyetler Birliği ülkelerinden özellikle Gürcistan'dan kendi vatanlarına dönen Azerbaycan Türkleri yerli vatandaşlarla uyum içerisinde olmuş ve büyük bir adaptasyon sorunu yaşamamıştır. Gürcistan'da milliyetçi Gamsahurdiya'nın Cumhurbaşkanı vazifesine gelmesinden sonra kabul edilen 16 Temmuz 1991 tarihli Gürcistan Cumhuriyeti'nde Göç Süreçlerinin Ayarlanması Hakkında Kanun, Gürcistan'da yaşayan Gayri Gürcü azınlıkların özellikle de Azerbaycan Türklerinin baskı görerek ülkeyi terk etmesine neden olmuştur.¹⁸ Bu bağlamda, Gürcistan'la ilişkilerin iyi düzeyde olması ve diğer siyasi nedenler dolayısıyla Gürcistan'dan gelen göçler yeterince araştırılmamıştır. Göç hareketlerinin yoğunlaşması doğal olarak işsizliğe, sosyal gerilimlere ve diğer sorunlara yol açmıştır. Tüm bunlara rağmen

¹⁶ "Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın və Mecburi Göçkünlərin (Ülkə İçində Yerindən Olunmuş Kişilərin) Statüsü Haqqında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu", 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf> adresinden alınmıştır.

¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik politikası ile ilişkin bilgiler ilerleyen kısımlarda verilmiştir.

¹⁸ Kamuran Ramazanlı, *Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün və Yarın)*, Bakü, Adiloğlu, 2009, s. 41.

dış göçlerin neden olduğu problemler zorunlu iç göç hareketleri sonucu meydana gelen sorunların yanında neredeyse hafif kalmıştır.

b) Kaçkın Nüfusa İlişkin İstatistik Veriler

Ermenistan SSC'den sınır dışı edilen Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı Azerbaycan'da kaçkın nüfusa dönüşmüştür. Etnik çatışma sonucu Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri de kaçkın nüfusa eklenmiştir. 1996 senesine kadar gelen göçmen-kaçkın nüfusun 196845'ni etnik Azerbaycan Türkleri, 51549'nu ise Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri teşkil etmiştir.¹⁹ Bu istatistik Ermenistan'dan gelen kaçkınların sayısı ile ilgili sadece bir versiyondur. Başka bir olası versiyona göre "1988-1989 yıllarında resmi verilere göre komşu ülkelerden Azerbaycan'a 219,776 kişi gelmiştir.²⁰ Sayılar arasındaki farkı açıklamak dönemin muhasebeye alma konusundaki zorluklarıyla ilgili olarak hiç kolay değildir, çünkü Ermenistan'dan gelen kaçkınların istatistiği siyasi bir konu olmuştur. Tüm bunlara rağmen Azerbaycanlı uzmanların söylediklerine veya Azerbaycan medyasında yer alan yazıların büyük bir kısmına göre kaçkın sayısının 200-250 bin arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Azerbaycan resmî kaynaklarında da bu rakam 250 bin olarak gösterilmiştir.²¹ İlk aşamada oluşan karışıklıklar nedeniyle kaçkın nüfusun kayda alınması konusunda aksaklıklar olmuştur. 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti, elinde kimlik belgesi olan kaçkınların sayımının gerçekleştirilmesi konusunda karar almıştır. Karar gereğince, Bakü'de 84785 kişi (18820 aile), Gence'de 18337 kişi (3966 aile), Sumgayıt'ta 18355 kişi (2966 aile) kaçkın olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Şemkir'e bağlı köylerde 13800 kişi (2700 aile), Göygöl'de 19351 kişi (3850 aile), İsmayilli'da 3596 kişi (745 aile), Goranboy'da 2697 kişi

---

¹⁹ United States Committee for Refugees and Immigrants, "U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan", 1 Ocak 1997, (çevrimiçi), 17Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30> adresinden alınmıştır.

²⁰ Sergey Rumyanchev, "Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençli i Vinujdenniye Pereselençli v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)", КАРИМ ВОСТОК (KARİM VOSTOK), 2013, s. 2.

²¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, "Qaçkınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünler)", t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

(657 aile) kaçkın olduğu belirlenmiştir. 1993 yılının Mayıs ayına kadar Ermenistan'dan gelen kaçkınlar Azerbaycan'ın 56 şehir ve ilçesinde iskân etmiştir.²²

Milliyetçiliğin başkaldırdığı 1980-1990'lı yıllarda, Gürcistan'da yaşayan birçok Azerbaycan Türkü Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Örneğin, 1990-1995 yıllarında 20200 kişi Gürcistan'dan Azerbaycan'a gelmiştir. Daha sonraki senelerde ise Azerbaycan Türklerine yönelik tutumun yumuşaması ile göç edenlerin sayısında düşüş gözlemlenmiştir. 2001-2005 yıllarında Gürcistan'dan Azerbaycan'a 1100, 2006-2010'da 966, 2011-2015'de 1972 kişi göç etmiştir.²³ Ülkenin kısa süre içinde bu kadar göç kabul etmesine bir de Dağlık Karabağ Savaşı sonucunda oluşan zorunlu iç göç hareketleri eklenmiştir. Azerbaycan hükümeti kaçkın ve mecburi göçkünlerin barınması için yeterli konuta ve maliye gücüne sahip olmamıştır. Savaş döneminde Azerbaycan, ekonomik düşüşün neden olduğu 3-4 basamaklı enflasyonla baş etmek zorunda kalmıştır.²⁴ Sovyet ekonomisinden bağımsızlaşan ulusal ekonomi, savaşın finansal boyutları ile birlikte mecburi göçkünlerin sorunlarını halledemez duruma gelmiştir. Bu yüzden de kaçkın ve mecburi göçkünlerin büyük bir kısmı çadır kamplarına, çamur kulübelerine sığınmıştır. 1998'de kabul edilen Vatandaşlık Yasası ile 1988-1992 yılları içinde Azerbaycan'a gelen kaçkınlara vatandaşlık verilmiştir. Kanunun 5. Maddesinin 1. Fıkrasının 2. kısmına göre 1 Ocak 1988 – 1 Ocak 1992 tarihleri arasında Azerbaycan'a gelerek burada iskân eden kaçkınlar, yani vatandaşlığı olmayan kişiler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmuştur.²⁵ Böylelikle tahminen 200 bin Ermenistan'dan gelen Azerbaycan Türkü ve

²²Okan Yeşilot, *Реванские Тюрки (Revanskiye Tyurki)*, İstanbul, Yeditepe, 2016, s. 156-157.

²³Neriman Paşayev, Zakir Eminov, Nizami Eyyubov, "Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafiyası)", Bakü, Çırag, 2010, s. 449-450.

²⁴Tabib Hüseyinov, "Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 35.

²⁵Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Topplusu, "Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun)", 30 Eylül 1998, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <http://e-qanun.az/framework/3187> adresinden alınmıştır.

50 bin Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkü vatandaşlık elde etmiştir. Aynı zamanda sözkonusu yasa, vatandaşlığı kabul etmenin gelecekte onların kendi topraklarına geri dönme haklarının ellerinden alınmadığını onaylamıştır. Ermenistan'a dönüşün çok düşük bir olasılık olduğu kabul edildiğinden bu yasanın kaçkınların topluma entegre edilmesi konusunda önemli yere sahip olmuştur.²⁶

c) Mecburi Göçkünlerin Demografik Profili

Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi Başkanı Tahir Budagov, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Azerbaycan'daki Temsilcisi Guido Ambroso ile 6 Eylül 2019 tarihli görüşmesinde kaçkın ve mecburi göçkünlerle ilgili şu bilgileri vermiştir: *"Resmi istatistiklere göre, Azerbaycan nüfusunun 1,2 milyonu veya yüzde 12,4'ü kaçkın veya mecburi göçkündür. Dünyada her 122 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün olduğu halde, Azerbaycan'da her 8 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün hayatı yaşıyor."*²⁷ BMMYK'nın 1 Ocak 2020 tarihine olan verilerine göre Azerbaycan'da 652,326 mecburi göçkün olduğu bildirilmiştir²⁸. Mecburi göçkünlerin yüzde 90'ı Dağlık Karabağ'ın çevresindeki işgal edilmiş illerden ülkenin diğer yerlerine göç etmiştir.²⁹ Mecburi göçkün olarak ifade edilen Azerbaycan vatandaşlarının durumu diğer vatandaşlara oranla değerlendirildiği zaman, sorunların sadece bu insanların yaşamları ile sınırlanmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Öyle ki bu süreç, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerle birlikte nüfusun diğer kısımlarını da farklı derecelerde etkilemiştir. Savaş döneminde ve sonrasında devam eden ağır sosyal ve ekonomik sorunların üzerine zorunlu göçler de eklenince problemlerin çözüm sürecinde göçe maruz kalmayan vatandaşların omuzlarına da ekstra yük binmiştir. Toplumun söz konusu bölümü bu hususta bazı

²⁶Hüseynov, a.g.e, s. 35.

²⁷"Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azerbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistik Bilgiler), 6 Eylül 2019, (çevrimiçi), 22 Kasım 2020 tarihinde <https://azertag.az/xeber/1326527> adresinden alınmıştır.

²⁸ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *Azerbaycan*, Bakü, www.unhcr.org, 2020, s. 1.

²⁹European Commission Humanitarian Aid, "Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs)", *The UN Refugee Agency*, 2009, s. 10.

mülkiyet haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca devletin günümüze kadar devam eden mecburi göçkün politikası, gelir düzeyi itibarıyla ortalamanın altında olan kişilerin bazı konularda memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Süregelen yıllar içinde nüfusun mecburi göçkün olan kısmı ile yerel nüfus arasındaki farklılık azalmış olsa da onlar toplumun en hassas sosyal grubu olarak kalmıştır.

Mecburi göçkünler kentsel bölgelerde yerel nüfusla birlikte karışık bir şekilde yaşadığı halde kırsal alanlarda daha çok il ve ilçe merkezlerinden uzak mesafelerde bulunan alanlarda yaşamıştır. Onların yerel nüfusla ilişkileri çoğunlukla dostluk temelleri üzerine kurulmuştur. Yerel nüfusun mecburi göçkünlerin içinde buldukları duruma karşı oldukça hoşgörülü olması toplumsal huzurun en önemli elementi olmuştur. 2007’de her yaşta kadın ve erkeklerin katılımı ile yapılan değerlendirme sonucunda, mecburi göçkünlerin genellikle toplumun diğer grupları tarafından kabul gördüğü ve onların bu konuda ayrımcılık hissetmediği kanısına varılmıştır. Ayrıca bu çalışma esnasında görüşülen mecburi göçkünler de kendilerine yönelik olumsuz tavır ve davranış görmediklerini belirtmiş, bazı durumlarda ortaya çıkan negatif durumların genelde onların mecburi göçkün statüsü ile ilgili olmadığını beyan etmiştir.³⁰ Hükümetin mecburi göçkünlere ve onların sorunlarına yönelik pozitif ayrımcılığı, Dağlık Karabağ ve çevresindeki illerin işgali sonucu meydana gelen kayıpların onarılması konusunda tüm halkın sorumluluk sahibi olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda yerel nüfus arasında hükümetin kaçkın ve mecburi göçkün politikalarına yönelik bazı anlaşmazlıklar olsa da bu durum hiçbir zaman toplumsal çatışmaya varacak seviyeye gelmemiştir. Özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk zamanlarda barınma sorunu ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünlerin yerel nüfusa ait mülklere dâhil olması ve bu durumda mağdur olan her iki tarafın çıkarlarını temin edilmesinin imkânsızlığı devleti oldukça zora sokmuştur. Bu sorunların çözümü sürecinde yerel nüfusun mecburi göçkünlere karşı oldukça bilinçli davranmıştır.

Mecburi göçkünleri yaşam koşulları, gelir düzeyleri ve diğer birçok açıdan farklı kategorilere ayırarak onların sorunlarını daha kapsamlı bir şekilde irdelemek mümkündür. Zorunlu iç göçün meydana geldiği ilk yıllardan itibaren bu tür farklılıklar olmuştur. Fakat bu farklar onların

³⁰European Commission Humanitarian Aid, a.g.e, s. 11.

içinde buldukları süreç dolayısıyla oldukça az olmuştur. Bu yıllarda mecburi göçkünlerin hemen hepsi için en temel ihtiyaçlar konusunda bile yardım gerekmiştir. Fakat yıllar içinde mecburi göçkün gruplarının özellikleri de farklılaşmıştır. Örneğin Azerbaycanlı uzman Azer Allahverenov, çalışmalarında mecburi göçkünlerin topluma entegrasyon düzeyini baz alarak onları birkaç kategoriye ayırmıştır:

1. Toplumun diğer grupları ile ilişkileri bağlamında günlük hayata daha iyi entegre olmuş mecburi göçkünler genellikle Bakü, Sumgayit ve ülkenin diğer büyük şehirlerinde (Gence, Mingeçevir) ikamet etmektedir. Resmî verilere göre, mecburi göçkünlerin % 47,4'ü bu şehirlerde yaşamaktadır ve bu insanlar diğer mecburi göçkünlere göre toplum hayatında aktif rol oynamaktadır. Bu grup topluma iyi düzeyde entegre olmuş, aynı zamanda kimliklerini de muhafaza etmiştir.
2. Asimile olan mecburi göçkün grubu ise genellikle işgal edilmiş toprakların çevresindeki bölgelere yerleşen kesimlerdir. Yerel nüfusla geniş kapsamlı temas, karma evlilikler ve bölgenin altyapısı ile birçok açıdan yakınlık mecburi göçkünlerin farklılıklarının hissedilmeyecek seviyeye indirgemıştır. Asimile olan mecburi göçkünlerin genel mecburi göçkün sayısı içinde % 19,6'lık paya sahip olduğu tahmin edilmiştir.
3. Dağlık Karabağ çatışmasının silahlı aşamaya dönüşmediği dönemde milli zeminde gördükleri baskı yüzünden bölgeden ayrılan mecburi göçkünlerin göçü diğerlerine kıyasla daha yumuşak şartlarda olduğu için onlar kompakt yaşama imkânı elde etmiştir. Acele kurulan Fin evlerde³¹ yaşamını sürdürmüş bu grup kendi grup özelliklerini daha güçlü bir şekilde muhafaza ederek izole olmuştur. Bu grup mecburi göçkünlerin tahminen % 12,7'lik kısmını teşkil etmiştir.
4. Birinci Karabağ savaşının sonuçlarını ağır bir şekilde ödeyen, topraklarının bir kısmı işgal edilmiş Terter, Ağdam ve Füzuli'de yeniden inşa edilmiş yerleşim birimlerinde yaşayan mecburi göçkünler ise "geri dönenler" grubunun ilkleri olmuştur. Onların birçoğu işgal edilmiş farklı bölgelerden olsa da gelecekte mecburi göçkünlerin geri dönüşünü sorunsuz bir

³¹ Finlandiya'da yaygın olan ahşap veya kütükten yapılan tek katlı ev modelleri.

şekilde teşkil etmek konusunda bir rol model olacaktır. Bu kısım şu anda toplam mecburi göçkünlerin yüzde % 20,3'lük bölümüdür.³²

d) Kimlik ve Mensubiyetin Muhafaza Edilmesi

Azerbaycan'ın mecburi göçkünlere yönelik devlet politikası oldukça korumacı özelliklerle birlikte onların yerel halka tamamen entegre edilmemesine yönelik olmuştur. Bu politika bazı durumlarda uluslararası teşkilatların eleştiri hedefine dönüşse de devletin ve toplumun mecburi göçkünlerin sorunlarının kalıcı çözümü olarak gördüğü “geri dönüş”ün uzaması, Azerbaycan tarafından kaynaklanmamıştır. Nitekim Azerbaycan'daki mecburi göçkünlerin durumuna ilişkin araştırmalar yapan kuruluşlar, onların yaşadıkları bölgede yerel nüfusa entegreedilmesinin sosyal sorunların çözümünde etkili olacağını vurgulamıştır.³³ “Geri dönüş” mecburi göçkünlerin kimlik ve mensubiyetlerinin korunması açısından her zaman ön planda olmuş, bununla birlikte alternatif çözümler de müzakere edilmiştir. Ermenistan analisti Artak Ayunts, mecburi göçkünlerin “geri dönüş”ü en iyi çözüm olarak görmesinin devlet politikasının manipüle gücünden kaynaklandığını belirtmiş, bununla birlikte etnik çatışma bağlamında Azerbaycan'ı terk eden Ermenilerin Azerbaycan Türklerinden farklı olarak geri dönme konusunda istekli olmadıklarını dile getirmiştir.³⁴ Fakat bu bağlamda çok önemli bir husus ya analistin dikkatinden kaçmış ya da sübjektif değerlendirilme yapılmıştır. Öyle ki Dağlık Karabağ ve çevresinden olan mecburi göçkünler bilimsel olarak Azerbaycan'dan göç eden Ermenilerle aynı açıdan değerlendirilemez. Bu bağlamda eğer Ermenistan'a göç eden Ermeni asıllı Azerbaycan vatandaşlarının konumu ile eşdeğer durumda olanlar mecburi göçkünler değil, Ermenistan'dan göç eden kaçkınlardır. Onlar ise terk ettikleri topraklar

³² AzerAllahveranov, “The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan”, *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 50-51.

³³ Caroline Howard, Nadine Walicki, *After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration*, Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.

³⁴ Artak Ayunts, “Return and its Alternatives: Perspectives from Armenia”, *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 31.

her ne kadar kendi vatanları olsa da tıpkı Azerbaycan'dan olan Ermeni göçmenler gibi “düşman” devletin egemenliği altında yaşamak istememektedir. Azerbaycan nüfusunun bu grubu ise Ermenistan'a göç eden Ermenilerden daha fazla topluma entegre edilmiş, nitekim vatandaşlığa kabul edilmiştir.

Azerbaycan, uluslararası hukuk, uluslararası teşkilatların kabul ettiği norm ve prensipler çerçevesinde çözüm sürecinin müzakereler masasında nihai bir sonuca ulaşması konusunda yapıcı tavırlar sergilemiştir. Kontrolsüz entegrasyonun mecburi göçkünlerin nüfusun diğer grupları içinde asimile olması konusunda ciddi sorunlara yol açabileceği ise göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda Karabağ kimliğinin kaybedilmemesi önemli bir noktadır ki, mecburi göçkünler de tutumlarının bu yönde olduğunu sık sık dile getirmiştir. Öyle ki savaş ve zorunlu göçün bilincinde olan, topraklarını kaybetmenin manevi sorumluluğunu hisseden ve yaş itibarıyla mecburi göçkünlerin olgun nesli bu konuda haklı endişeye sahip olmuştur. Fakat Bakü ve diğer büyük şehirlerde büyüyen, kendi topraklarını görsel olarak hatırlamayan veya bu toprakları hiç görmeyen yeni neslin kimliklerini koruma konusunda ebeveynlerinin arka planında kaldığı söylenemez. Özellikle genç neslin 27 Eylül 2020 itibarıyla başlayan Vatan Savaşı sırasında gösterdiği hassasiyet ve mecburi göçkünlerin haklarının dünyaya duyurulmasında gösterdikleri özveri, bu endişenin bugün için gerçekliği yansıtmadığını göstermiştir. Fakat işgalin uzayabileceği yıllar içinde bu durum tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi ki, dünya tecrübesinde bunun bariz örnekleri sık sık görülmüştür. Özellikle Rusya'nın göç ve asimilasyon politikaları bağlamında yüz binlerce insan kimliğini kaybetmiştir.

Diyalektik olarak entegrasyon süreci ve geri dönüş arzusu bir araya sığmayan, çelişkili mefhumlardır. Bu ikisi arasındaki altın ortayı tutturmak ise oldukça zor ve emek isteyen çalışmaların sonucunda mümkün olabilir. Mecburi göçkünler, dini, milli, kültürel, lisan ve tarihi açıdan Azerbaycan'ın diğer vatandaşlarından farksız olmuştur. Tabii ki bazı yöresel farklılıklar mevcuttur, fakat bu farklar entegrasyon sürecinin önünde asla bir engel olmamıştır. Onların uyum sürecinde karşı karşıya kaldığı sorunların birincil olarak ekonomik kaynaklı olduğu gözlemlenmiştir. Ama otuz seneye yakın bir süre içinde ekonomik

farklar da neredeyse minimuma indirgenmiş, barınma, iş, eğitim, sağlık ve diğer konulardaki durum, artan bir çizelge ile yükselmiştir. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da belirtildiği üzere, mecburi göçkünler artık ciddi bir adaptasyon sorunu yaşamamakla beraber kendilerine yeni bir hayat kurmuştur. Peki, bırakıp gelmek zorunda kaldıkları yurtları bu hayatın neresindedir? Veya bu yeni hayat içinde yurt arayışının yeri var mıdır? Mecburi göçkünlerin kimliği, aynı zamanda işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının kimliği olmuştur. Bu yüzden Hocalı'dan kilometrelerce uzakta doğan bir bebek Hocalılıdır. Bu durum işgal edilmiş tüm bölge için geçerli olmuştur. Devletin nüfusa alma politikası da bu yönde devam etmiştir. Bugün Karabağ'ı hiç görmeden büyüüp topluma karışan bir Karabağlılar nesli yetişmiştir. Mecburi göçkünlerin en önemli özelliklerinden biri ise onların kaybettikleri mülkiyete kavuşmaktan çok vatan özlemi taşımaları olmuştur. Yani onların temel ihtiyaçlarının karşılanması bu vatan arayışının önüne geçememiştir. 2020 Savaşından önceki süreçte mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda genel olarak 3 farklı alternatif mevcut olmuştur: geri dönüş, tam entegrasyon, yeniden yerleşim.³⁵ Öncelik devletin ve mecburi göçkünlerin sıcak baktığı geri dönüş olmuştur. Diğer bir çözüm yolu ise tam entegrasyonun sağlanması olmuştur. Ancak bu yol, Karabağ kimliğinin Azerbaycan tarihinde ve varlığındaki rolü nedeniyle içten destek görmeyen zayıf bir tez olarak değerlendirilmiştir. Yeniden yerleşim ise yukarıda belirtilen sebepler dolayısıyla sadece geçici çözüm niteliği taşımıştır. Bu alternatiflere yönelik tutum işgalin bitmesinden önce ve sonra farklı düzeylerde olabilir. İşgalin bittiği zamana kadar kimlik ve mensubiyet güçlü bir şekilde muhafaza edildiğinden mecburi göçkünlerin geriye kalan iki alternatife yönelik savaştan önceki ve sonraki tutumları oldukça önemlidir. Çalışmanın son kısmında yer alan ankette mecburi göçkünlerin geri dönüş ve yeniden yerleşim alternatifi arasında seçimleri de gözden geçirilmiştir.

e) Mecburi Göçkünlerin Sosyoekonomik Sorunları ve Sorunlarla İlgili Çalışmalar

Azerbaycan, nüfus yapısı itibarıyla dünyada en fazla ÜİYOK'nin bulunduğu ülkelerden biri olmuştur. Zorunlu göç sorunu, 30 seneye yakın bir sürede, yani Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık elde ettiği

³⁵Hüseynov, a.g.e, s. 36.

dönemden itibaren ülkenin karşı karşıya kaldığı temel problemlerinden birini teşkil etmiştir. Sorunun bu kadar geniş bir zaman dilimine yayılması, sürecin kendi içinde çelişkilerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çalışmanın diğer bölümlerinde zorunlu iç göçün ülkede oluşturduğu demografik, sosyal ve ekonomik sorunlar gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, zorunlu göç sonucu mecburi göçküne dönüşmüş nüfusun genel problemlerinin incelenmesi zarurietini ortaya çıkarmıştır. Çatışmanın çapının büyüyeceği ihtimali yeterince değerlendirilmediğinden zorunlu iç göç de öngörülmemiş, bölgede yaşayan vatandaşlar hayatta kalabilmek için kendi imkânları ile güvenli alanlara doğru hareket etmiştir. Zorunlu göç, vatandaşlar için ne kadar beklenilmez olmuşsa devlet için de aynı derecede “sürpriz” olmuştur. Bu göç sürecinde devletin kontrol etme ve yapılandırma konusunda geri planda kalması ilerleyen aşamalarda da belirli zorluklara neden olmuştur. Mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklere sahip olması, onların yaşam şartları ve sorunları arasında da bazı farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Örneğin kırsal ve kentsel alanlara göç eden mecburi göçkünlerin yaşam standartlarında, ekonomik durumunda, sağlık ve diğer hizmetlere ulaşmaları konusunda eşit imkânlar mevcut olmamıştır. Tüm bunlarla birlikte, özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk yıllarda onların sorunları aşağı yukarı benzer olduğundan bu sorunların çözümü için daha genel ve net çalışmalara üstünlük verilmiştir. Yıllar içerisinde ise bu çalışmaların daha spesifik özelliklerle yenilenmesine, farklı faaliyet istikametlerinin hazırlanmasına gerek duyulmuştur. Sorunların ve şartların değiştiği süreç içinde çözüm yollarının da değiştirilerek evrimleşmesi zaruri olmuştur.

Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin 19 Eylül 1989 tarihli Kararnamesi uyarınca, toplu göçlerin neden olduğu negatif durumlardan etkilenen insanların problemleri ile ilgilenmesi için yeni kurum oluşturulmuştur. “Daimi İkamet Yerlerini Terk Etmeye Zorlanan Kişilerle Çalışma Üzerine Devlet Komitesi” olarak kurulan bu idare, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 5 Ocak 1993 tarihli Fermanıyla “Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi” adını almıştır.³⁶ 29 Eylül

---

³⁶“Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi)”, 2020, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1> adresinden alınmıştır.

1992 yılında “Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsü Hakkında” kabul edilen Yasaya uygun olarak toplumun söz konusu nüfus grubuna yönelik devlet siyaseti şekillenmeye başlamış, onlara ilk kez imtiyazlar verilmiş ve sosyal savunma politikaları bu kurum aracılığı ile yürütülmüştür.³⁷Savaş ve Yeni Dünya düzeninin getirdiği sürecin yükünü kaldırmakta zorlanan devlet, kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda uluslararası teşkilatlardan yardım almıştır. Bu bağlamda devletin konuya yönelik politikası ile birlikte uluslararası yardım kuruluşlarının rolü büyük önem taşımıştır.

İşgal edilmiş bölgelerden ülkenin diğer kısımlarına göç etmek zorunda kalan insanların güncel yaşam şartları oldukça farklılık göstermiştir. Bunun nedeni ise yerleşim birimlerinin konumu, buna bağlı olarak iş imkânlarının yeterlilik düzeyi ve kamusal yapılanma olmuştur. İşgal sonrası zorunlu göçe maruz kalan Azerbaycan vatandaşları, savaş döneminin beraberinde getirdiği sıkıntıların yanı sıra temel ihtiyaçlarını karşılamak için en basit imkânlardan da olmuştur. Ailesinden, yakınlarından bir veya birkaç kişiyi kaybeden mecburi göçkünler, yaşananları psikolojik açıdan anlayıp sindiremeden kendilerini zorlu bir yaşam mücadelesinin ortasında bulmuştur. Mecburi göçkünlerin yoksulluk düzeyi, işsizlik, mülkiyet yetersizliği, hijyenik olmayan alanlardaki yaşam şartları, su teçhizatındaki sıkıntılar, yeni doğan bebekler arasındaki ölüm düzeyinin artışı, yetersiz yemek, sağlık sorunları ve geçici hastalıklar, eğitimin sürdürülememesi gibi sorunlar onları Azerbaycan nüfusunun en büyük savunmasız grubuna dönüştürmüştür. Yaşadıkları ülkelerden baskı gördükleri için Azerbaycan’a sığınmış kaçkınlar da mecburi göçkünlerle aynı sorunları paylaşarak devletin veya uluslararası yardım kuruluşlarının desteği ile hayatta kalma çabası içine girmiştir. Azerbaycan toplumunun yüzde 12’sini oluşturan kaçkın ve mecburi göçkün grubunun sorunları devlet siyasetinin en önemli istikametlerinden biri olduğu için bu konu hiçbir zaman güncelliğini kaybetmemiştir. Onların günlük hayatta karşı karşıya kaldıkları problemler ülkenin diğer nüfus gruplarının ve ülke basınının sürekli gündeminde olmuştur. Genel olarak Bakü ve çevresinde yaşayan

³⁷National Legislative Bodies / National Authorities, “Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants”, 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> adresinden alınmıştır.

kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunları daha fazla araştırılmış, özellikle onların kompakt bir şekilde yaşadıkları konutların düşük yaşam standartları sık sık medyaya taşınmıştır. Tüm bunlarla birlikte bugünün gerçekliğine bakacak olursak “kaçkın” ve “mecburi göçkün” ifadeleri dile getirildiğinde toplumun ekonomik açıdan yetersiz kesimi anlaşılmamaktadır. Onların birçoğu sosyal hayata entegre olarak yaşam kalitelerini diğer Azerbaycan vatandaşları ile aynı veya yakın standartlara taşıyabilmiştir. Fakat süre gelen yıllar içinde onların kendi topraklarına dönme arzusu bitmemiş ve bu konu en büyük sorun olarak kalmıştır. Temel araştırma sorularından biri olan geri dönme isteğinin yüksek düzeyde olduğu ise çalışma sırasında iletişime geçilen mecburi göçkünler tarafından onaylanmıştır.

Problemlerin çeşitliliği çözüm çalışmalarının da çok yönlü olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda, özellikle sağlık, eğitim, istihdam konularındaki saha çalışmaları büyük önem taşımıştır. Fakat bu çalışmalarda mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklerinin baz alınmaması, onların tek bir grup olarak nitelendirilmesi farkları azaltmak yerine daha da derinleştirmiştir. En ağır şartlarda yani vagonlarda, çadırlarda, hiçbir kamu hizmetinin olmadığı alanlarda yaşayan kişilerle devlet binalarına veya akrabalarının evlerine sığınmış kişilerin aynı yardımı alması sosyal adaleti sağlamamıştır. Tabii ki aradan geçen yıllar içinde yaşam alanlarının kalitesi artmış, bu tür konular belirli düzeyde anlamını yitirmiştir. Fakat kamusal yaklaşım aynı olduğundan süre gelen yıllarda söz konusu farklılıkları minimuma indirmek mümkün olmamıştır. Son yıllarda mecburi göçkünlere yönelik yaklaşımın yenileşmesi devletin imkânlarının daha etkili bir şekilde kullanılmasına zemin yaratmıştır. Hedef gruplarının ihtiyaçlara göre belirlenmesi yönündeki yeni yaklaşım, “Büyük Geri Dönüş” Politikası için de önem arz edecek, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönerek hayatlarını sürdürmeleri konusunda rol model olacaktır.

Mecburi Göçkünlerle Gerçekleştirilen Anket Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmına kadar bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yaşanan zorunlu iç göç hareketleri konusunda yapılan araştırmalar, raporlar, istatistik bilgiler ışığında konuya yönelik bilimsel gerçeklikler gözden geçirilmiştir. Son olarak bu bilgilerin pratikte nasıl işlediğine dair

mecburi göçkünlerin fikirleri alınmış, anket soruları çerçevesinde yaşanılmış sürecin somut bir şekilde değerlendirilmesine çalışılmıştır. Birincil kaynaktan veri toplama metodu olan anket çalışması ile mecburi göçkünlerin zorunlu göç ve sonrasında yaşadıkları olaylara yönelik tepkileri incelenmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki, anket çalışması bilimsel etik çerçeveleri dâhilinde gerçekleştirilmiş, katılımcıların fikir ve görüşleri olduğu gibi değerlendirilmiştir. Çevrimiçi anket e-mail adresi bulunan tüm mecburi göçkünler için ulaşılan olmuş, herhangi bir kısıtlama mevcut olmamıştır. Aynı zamanda soruların yanıtlanması esnasında da gönüllülük prensibi esas alınmıştır, katılımcıların adı, soyadı ve yaşına bilgilerin talep edildiği ilk sorudan başka hiçbir soruya yanıt zorunlu olmamıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, çevrimiçi anket Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yeniden alevlendiği bir dönemde yapıldığından katılımcılarda çalışmaya yönelik güven oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anket Soruları

Ankette yer alan sorular aşağıdakilerdir:

1. Adınız, soyadınız, yaşınız.
2. İşgal sonucunda hangi bölgeden göç etmek zorunda kaldınız?
  - Dağlık Karabağ
  - Ağdam
  - Cebrayıl
  - Füzuli
  - Gubadlı
  - Kelbecer
  - Laçın
  - Zengilan
  - Diğer
3. Şu anda nerede yaşıyorsunuz?
  - Bakü-Abşeron
  - Diğer
4. Mecburi göçkünler için devlet ayrıcalıklarından yararlanıyor musunuz, ayrıcalıklar tatmin edici midir?
  - Hayır, hayır

- Evet, hayır
- Evet, evet
- 5. "Ermeni" denildiğinde aklınıza gelen ilk şey nedir? (Bir kelime ile ifade etmeye çalışın)
- 6. Çatışmanın hangi yolla **çözülmesinin** taraftarısınız?
  - Askeri yolla
  - Görüşmeler yolu ile
- 7. Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?
  - Evet, istisnasız dönerim
  - Hayır, mevcut yaşam alanımdan memnunum
  - Evet, yalnızca yaşam için normal **şartlar olursa**
- 8. Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?
- 9. Yaşadığınız olayların sizde olumsuz psikolojik etkilere neden olduğunu düşünüyor musunuz?
  - Evet
  - Hayır
- 10. İşgal dönemi ile ilgili unutamadığınız ve mutlaka kayda alınması gerektiğini düşündüğünüz bir veya birkaç anınız var mı?

a) Anketin Kapsamı ve Katılım

Toplum ve demografik yapı sürekli değişim içinde olan aktif bir özne olduğu için sosyal çalışmaların en yeni verilere dayanması gerekmektedir. Anket çalışmaları belirli bir grubun fikirlerine istinaden daha büyük bir sosyal gruba yönelik genel çıkarımlara ulaşmak amacıyla yapılmaktadır. Bu metot bilimsel araştırmanın güvenilir yöntemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu çalışmalarda araştırma hedefi olarak seçilmiş sosyal grubun tamamına değil sadece belirli bir kısmına ilişkin verilerin toplandığı göz önünde bulundurulmalı, sonuçların analizi konusunda bu husus dikkate alınmalıdır. 450 mecburi göçkünün katılımıyla gerçekleştirilen ankette 18 yaş ve üstü farklı yaş gruplarından olan kişilerin fikirleri alınmıştır. Anket çalışması çevrimiçi olduğundan genç ve orta yaşlı neslin katılım düzeyi daha yüksektir, bununla birlikte yaşlı nesli temsil eden katılımcılar da mevcuttur. Fakat günümüzde entegrasyon tartışmaları konusunda oldukça güncel olan

yeniden yerleşim ve geri dönüş alternatifleri arasında seçim bağlamında genç ve orta yaşlı neslin görüşleri büyük önem arz etmektedir.

İkinci soruya verilen yanıtlara esasen katılımcıların bölgelere göre katılım oranı şu şekilde olmuştur.

Grafik 1: Katılımcıların Zorunlu Göç Ettikleri Bölgelere Göre Dağılımı.

- Dağlık Karabağ - % 9,8
- Ağdam - % 14,6
- Cebrayıl - % 13,2
- Füzuli - %9
- Gubadlı - % 5,8
- Kelbecer - %13
- Laçın - % 18,5
- Zengilan - % 10,3
- Diğer - % 5,8 (Gazakh bölgesinde işgal edilmiş 7 köy ve Naçivan bölgesinde işgal edilmiş Kerki köyünün sakinleri).

Katılımcıların üçüncü soruya verdikleri yanıtlara esasen onların iskân ettikleri bölgelere göre dağılımı gözden geçirilmiştir.

Grafik 2: Katılımcıların Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı.

b) Mecburi Göçkünlerin Lügatında “Ermeni” Kelimesi: Düşman Algısını Analizi

İlginçtir ki, Ermenistan-Azerbaycan arasında yıllarca süren çatışma, savaş ve düşmanlığa rağmen, bu konuyu etnik psikoloji bağlamında ele alan araştırmaların yapılmaması bilimsel boşluk olarak görülmemiştir.³⁸ Nitekim taraflar arasındaki çatışmanın “etnik” zeminde yaşandığı kabul görmüştür. Çatışmanın nedenlerine dair çok yönlü çalışmalar yapılsa da etnik çatışma tezinin çürütülmesine neredeyse hiç çalışılmamıştır.³⁹ Ermeniler için “Azerbaycanlı” ve “Türk” algısı hemen hemen aynı olmuştur ve pratikte hem Azerbaycan’a, hem Türkiye’ye yönelik bir nefretin hâkim olduğu bilinen bir gerçekliktir. Düşman algısının ise taraflardan sadece birine has olan bir durum olmadığı, nefrete dayalı ilişkilerin karşılıklı olarak inşa edildiği aşikârdır. “Ermeni Meselesi” Türkiye açısından sorun niteliğini kaybettiği için Ermenilere yönelik düşman algısı Azerbaycan’da olduğu kadar güçlü değildir. Aksine bir düşman algısının mevcut olduğunu varsayarsak bu durum devlet

³⁸Literatür taramasında bu konuya ilişkin etnopsikolojik çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırmalar genellikle Türkiye’de “Ermeni” algısı, Ermenistan’da “Türk” algısı yönünde yapılmıştır.

³⁹Burada etnik çatışma söyleminin yanlış olduğu kanaati savunulmamıştır. Sadece söz konusu tezin yeterince sorgulanmamasına ve alternatif varsayımların değerlendirilmemesine vurgu yapılmıştır.

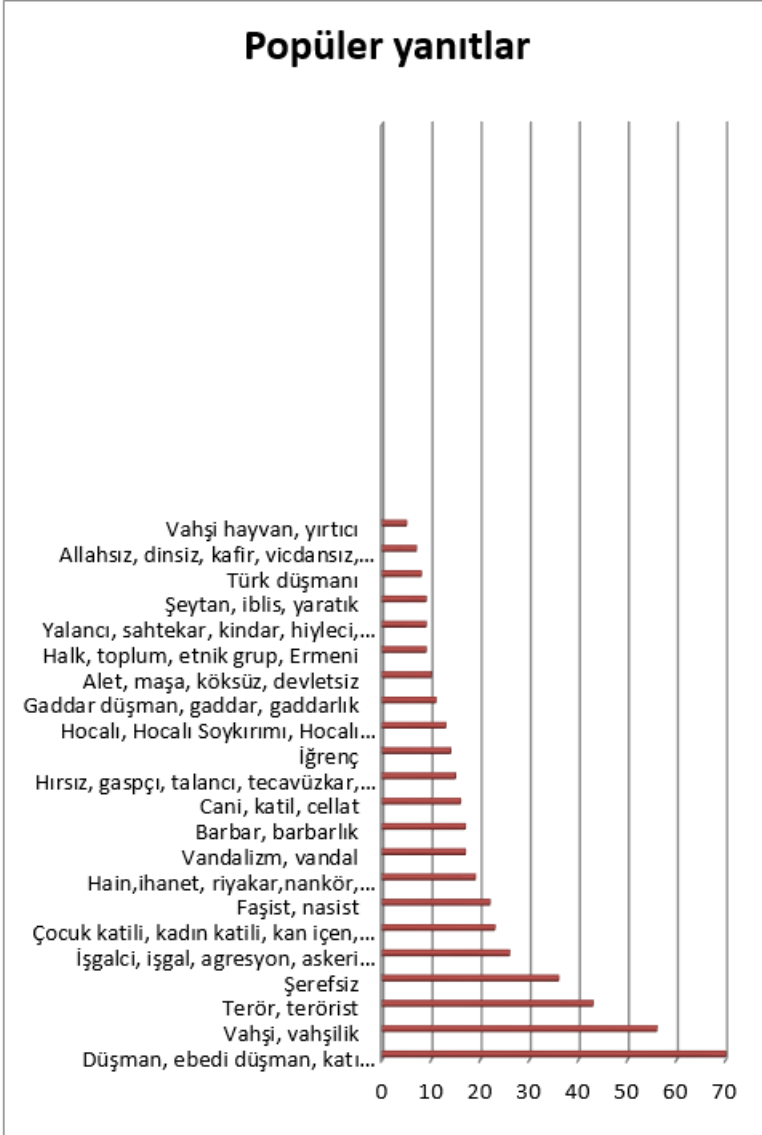
bazında Azerbaycan'la ve toplum bazında ise Azerbaycan Türkleriyle olan güçlü ilişkilerden beslenmektedir, bu durumun tersi de olağandır. Nitekim dışarıda bir düşmanın olması grubun kendi içinde uyum sağlamasına ve bağlılığı güçlendirmesine neden olmaktadır.⁴⁰ Ermenilerin Anadolu Türklerine yönelik kıyımlarının sonuçları, Türkiye'ye yönelik toprak ve en önemlisi sözde soykırım iddiaları toplumsal açıdan güncelliğini yitirmiştir. Fakat Azerbaycan için durum farklıdır, çünkü Ermenilerin baskı ve şiddet eylemlerine bizzat şahit olan veya bu olaylardan direkt etkilenen insanların büyük çoğunluğu hayattadır. 2020 yılına kadar ise cephede ara sıra yaşanan gerilimler, küçük veya büyük çaplı çatışmalar düşman algısının gerçek tecrübelerle dayanarak sürekli aktif olmasına sebebiyet vermiştir. 27 Eylül itibariyle başlayan ve 44 gün süren savaş sırasında ise sivillere yönelik saldırılar durumun ciddiyetini daha da arttırmıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan savaş sırasında Ermenistan silahlı güçleri tarafından 98 sivil vatandaş öldürülmüş, 414'ü yaralanmıştır.⁴¹ Çalışmamızın konusu Azerbaycan'da zorunlu iç göçler olduğu için düşman algısının tüm Azerbaycan vatandaşları açısından değil sadece mecburi göçkünler açısından değerlendirilmesinin daha etkili olacağı düşünülmüştür. Çünkü Azerbaycan'da düşman algısı oldukça geniş ve daha derin araştırmalar talep eden bir konudur. Bununla birlikte Azerbaycan toplumunu yapılandıran sosyal gruplar arasında önemli bir yere sahip olan mecburi göçkün nüfusunun Ermenilere yönelik tutumu büyük önem ifade etmektedir. Nitekim onların bu halka yönelik gerçek tecrübelerle ve yaşanmışlıklara dayanan algısı genç neslin öteki algısını beslemiştir. Öteki algısının oluşturulmasında önyargı ve stereotipleri besleyen süreçlerden biri de hayali ilişkiselliktir. Bu bağlamda, kişinin sosyal çevresinden öğrendikleri onun davranış ve düşünce biçimini etkilemektedir.⁴² Bu bağlamda, Ermenilerle bizzat ilişkileri olan orta ve yaşlı nesille genç neslin öteki algısı arasında neredeyse fark görülmemiştir.

⁴⁰Sanem Çevik, "Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz", *Tarih Okulu*, C. VII, 2010, s. 101.

⁴¹Human Rights Watch, "Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan", 11Aralık2020, (çevrimiçi), 20 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan> adresinden alınmıştır.

⁴²Esra Özsüer, *Türkokratia - Avrupa'da Türk İmajı*, İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 46.

Anket çalışmasının beşinci sorusuna verilen yanıtlarla mecburi göçkünlerin Ermenilere yönelik düşman algısının, başka bir deyişle öteki algısının hangi yönde olduğu gözden geçirilmiştir. “Ermeni” ifadesinin çağrıştırdığı kelimelerin sorulduğu soruda katılımcılara hiçbir alternatif sunulmamış, böylelikle herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Katılımcılardan tek kelime talep edilse de herhangi sınırlandırma yapılmamıştır. 450 kişiden 447’sinin yanıtladığı bu soruda bir katılımcı birden fazla cevap verdiği için popüler yanıtlar kümeler halinde toplanmıştır. Örneğin, bir birine yakın ifadeler olan “soykırım”, “katliam”, “facia”, dolayısıyla “Hocalı”, “Hocalı Soykırımı”, “Hocalı Genosidi”, “Hocalı Katliamı” gibi yanıtlar aynı başlık altında gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, “vandal, vandallık”, “barbar, barbarlık”, “vahşi, vahşilik” gibi ifadeler anlam itibarıyla yakın olsalar da, katılımcılar bu ifadeleri sık sık kullandığı için farklı başlıklar altında toplanmıştır. Katılımcıların “menfur”, “murdar”, “iğrenç” kelimelerinden oluşan yanıtları ise “iğrenç” başlığı altında verilmiştir. Sorunun yanıtı olarak en çok kullanılan ifadeler özellikle incelenmiştir.

Grafik 3: Mecburi Göçkünlerin Düşman Algısına Dair Popüler Yanıtlar.

Grafikten görüldüğü üzere “Ermeni” kelimesinin katılımcılarda çağrıştırdığı ifadeler arasında 70 yanıtla “düşman” ilk sırada, 56 yanıtla “vahşi” ikinci sırada, 43 yanıtla “terörist” üçüncü sırada olmuştur.

“Şerefsiz” popüler yanıtı altında ise “namussuz” ve aynı anlama gelen “geyretsiz” ifadeleri de toplanmıştır (36 yanıt). Tüm yanıtları kısa şekilde özetleyecek olursak şiddet eğilimli ifadelerin büyük çoğunlukta olduğu görülmektedir. Karşı taraftan psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalarak göçe zorlanmış mecburi göçkünler için “Ermeni” ifadesi şiddet eylemlerinin karşılığı olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda onların “düşman” algılarını ifade etmek için kullandıkları kelimelerin anlamları bir birine çok yakındır. Yanıtlar arasında Hocalı’ya, katliamlara, çocuk ve kadınların öldürülmesine yönelik cevaplar mecburi göçkünlerin bu konuda oldukça hassas olduklarını göstermiştir. Genel olarak yanıtlar arasında onların insan olmadıklarına dair algının (“şeytan, iblis, yaratık” – 9 yanıt; “vahşi hayvan, yırtıcı” – 5 yanıt) yüksek oranda olmaması olumlu değerlendirilebilir. Diğer popüler yanıtlar olan “yalancı, sahtekâr, kindar, hilebaz, tilki” (9 yanıt), “hain, ihanet, riyakâr, alçak, yüz­süz, ikiyüzlü” (19 yanıt) gibi ifadeler “öteki”, “düşman” algısını oluşturan düşünce biçimlerin hemen hemen hepsiyle benzerlik teşkil etmiştir. Cevaplar arasında “alet, maşa, köksüz, devletsiz” (10 yanıt) gibi ifadeler ise Ermenilerin diğer güçler tarafından kullanıldığı kanaatini ifade etmiştir. Yaşadıkları olumsuz tecrübelere rağmen daha soğukkanlı yanıtlar veren mecburi göçkünler de olmuştur. Örneğin “halk, toplum, etnik grup, Ermeni, insan” (9 yanıt) gibi cevaplar da kayda alınmıştır. Ermeni-Azerbaycanlı çatışmasının dini temellerinin olduğuna dair görüşler olsa da genelde “düşman” imgesi altında bu farklılıkların önemli olmadığı görülmüştür. Örneğin, hiçbir katılımcı bu soruya “Hıristiyan, Gregoryen” yanıtı vermemiştir, sadece şahit oldukları davranış biçimlerine tepki olarak “Allahsız, dinsiz, kâfir, vicdansız, ruhsuz” (7 yanıt) gibi ifadeler kullanılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte popüler olmayan yanıtlar arasında da dikkat çeken ifadeler olmuştur. Bu ifadeler arasında özellikle orta yaşlı neslin temsilcilerinin farklı yanıtları incelenmiştir. Çünkü işgalin gerçekleştiği yıllar bu neslin dünyaya bakış açısının şekillendiği döneme tesadüf etmiştir. Örneğin, 40 yaşındaki mecburi göçkün Ramin Süleymanov, “Ermeni” kelimesinin onun zihninde hayvanla bile kıyaslanmayacak iğrenç bir mahlûkat oluşturduğunu belirtmiştir, bu fikrini ise şu sözlerle temellendirmiştir: *“Yılanın bile ısırmadığı körpeyi öldürebiliyorsa onlara “insan” demek günahdır.”* Kelbecer’den mecburi göçkün olduğu halde Hocalı Faciası nedeniyle tek bir an rahat olamadığını belirten 34

yaşındaki Aliyeva Şahnaz için ise “Ermeni” kelimesi “*aksakalların, akbirçeklerin, kız- gelinlerin, körpelerin, yiğit atalar ve kardeşlerin çiğnenmiş gururu*” anlamını ifade etmiştir. Aliyeva Şahnaz yanıtını şöyle bitirmiştir: “*İnsanlığa sığmayan ahlaksız davranışların adıdır Ermeni.*” Dağlık Karabağ’dan mecburi göçkün olan 39 yaşındaki Fuad Guliyev için ise “Ermeni” “*insanlığın yüz karası*” anlamına gelmektedir.

39 yaşındaki Günay Hüseyinova ise “Ermeni” denildiğinde aklına “*tarihen nefret ideolojisi ile zehirlenen millet*” ifadesinin geldiğini belirtmiş, Ermenilerin radikal milliyetçiliğini kullanarak onların hislerini kendi çıkarları doğrultusunda istismar eden güçlere dikkat çekmiştir. Dağlık Karabağ’dan göç etmiş Elmeddin Abbaslı için ise bu kelime, “*Rusun paralı ordusu*” demektir. Gubadlı’dan mecburi göçkün 40 yaşındaki Jale Mammedova, “Ermeni” sözünü “*mangurt*⁴³”, Füzuli’den 30 yaşındaki Efsane Rüstemova “*natamam-eksiklik*”, Cebrayılı Alishan Mammedov “*psikolojik hasta*” kelimesi ile benzeştirmiştir. Yanıtlar arasında, “*babamın katilleri*”, “*hasta toplum*” gibi ifadelerle de rastlanmıştır. Fakat görüldüğü üzere aynı yaş grubundaki insanların bazılarında yaşadıkları olayların dehşeti daha derin izler bırakmış, bazılarında ise olayların mahiyetine varma eğilimi güçlenmiştir. Topraklarından ayrı kaldıkları yıllar içinde mecburi göçkünlerle Ermeniler arasında hiçbir temas olmamıştır. Geri dönüşten sonra birlikte yaşamayı gerektirecek durumların oluşacağını dikkate alırsak “*düşman*” algısının çok daha büyük önem arz edeceği belirtilmelidir.

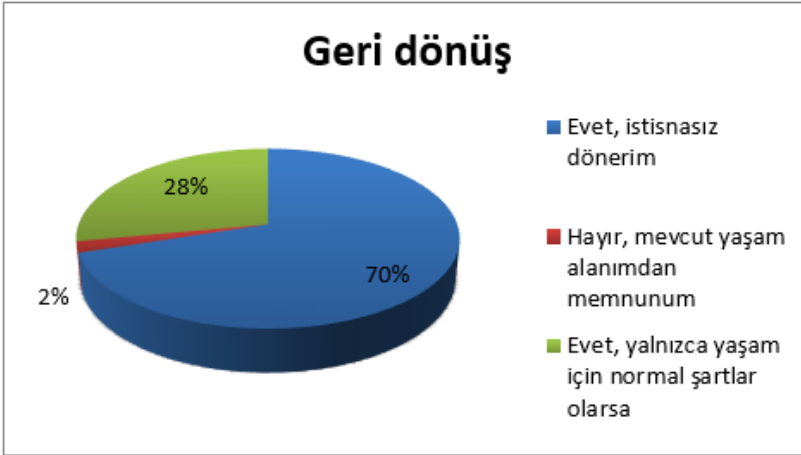
c) Mecburi Göçkünlerin Geri Dönüş Arzusunun Değerlendirilmesi

Çalışmanın en önemli araştırma hedeflerinden biri de mecburi göçkünlerin toprak, yurt özleminin değerlendirilmesi olmuştur. Bu gereksinim, sürecin uzun yıllar devam etmesi sonucunda mecburi göçkünlerin kendilerine kendi evlerinden uzakta yeni hayat kurmalarından kaynaklanmıştır. Mecburi göçkünler ilk zamanlarda eski yaşantılarını bir kenara bırakarak yeni bir hayat kurmaya gönüllü olmasalar da bu durum, yıllar içinde bir zarûriyete dönüşmüştür. Araştırmanın daha önceki kısımlarında bu insanların entegrasyon seviyesi ve adaptasyon süreci gözden geçirilmiştir. Toplumun söz

⁴³Mankurt- şüursüz köle. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov’un “Gün Olur Asra Bedel” eserinde de geçtiğinden daha çok bu romandaki personaıla bağdaştırılmıştır.

konusu nüfus grubuna yönelik politika sonucunda yeniden yerleşim konusunda ciddi ilerlemelerin kayda alındığı gözlemlenmiştir. Peki, ilkinden farklı olarak kendi topraklarına geri dönüş mecburi göçkünler için ne anlama gelmektedir? Yukarıda da belirttiğimiz üzere ankete katılanların % 82,6'sı Bakü-Abşeron bölgesinde, % 17,4'ü ise diğer bölgelerde yaşamaktadır. Bu veri göze alındığında ülkenin iş ve yaşam kalitesi bağlamında en fazla imkânların olduğu başkent Bakü'den göç etmek belirli düzeyde düşündürücü bir noktadır. Nitekim burada kurulan yeni hayat, yeni çevre, maddi-manevi birikimleri bırakmak da hiç kolay değildir. Buna karşılık, 30 seneye yakın savaş ve işgal süreci ile felç olmuş bölgelerde yaşam şartlarını yeniden sağlamak gerekmektedir. Geri dönüş, şimdiye kadar her zaman büyük bir arzu olmuş ve yüzlerce mecburi göçkün topraklarını bir kez daha göremeden hayatını kaybetmiştir.

Anket çalışmasının "Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?" başlığı altında katılımcılara sunulan yedinci sorusuna gelen yanıtlar temelinde mecburi göçkünlerin "geri dönüş" konusundaki düşünceleri gözden geçirilmiştir.

Grafik 4: Geri Dönüş Motivasyonunun Düzeyi.

Bu soruyu, 450 katılımcıdan 444'ü yanıtlamıştır. Onlardan %70'i hiçbir istisna olmadan geri dönmek istediğini; %28'i yaşam için gerekli şartların sağlanacağı durumunda geri dönmek istediğini; %2'i ise mevcut

yaşam alanında memnun olduğu için geri dönmek istemediğini belirtmiştir. Özetlemiş olursak katılımcıların %98'i kayıtsız-şartsız veya şartlı olarak geri dönmek istediğini ifade etmiştir. Yanıtların yüzde 2'sini oluşturan bu 9 yanıtın sahibinin ortak özellikleri ise onları mevcut ikamet adreslerinin Bakü-Abşeron olmasıdır. 6'sı kadın, 3'ü erkek olan bu insanlar arasında yaşlı neslin temsilcisi olan (80 yaş) sadece bir kişi olmuştur. Hiçbir ön şart olmadan geri dönmek isteyen katılımcıların oldukça büyük bir oranı teşkil etmesi onların şimdiki kadarki en büyük sorununun topraklarından uzakta yaşamak olduğunu göstermiştir. Tabii ki geri dönmek istemeyen veya belirli şartlar çerçevesinde geri dönmek isteyen mecburi göçkünlerin aynı kanaati paylaşmadığını ifade etmek büyük bir yanıltır. Mecburi göçkünlerin 28 yıllık bir sürede kurulan yeni düzeni ve bazı katılımcıların hayatının tamamını geride bırakmalarının kolay bir süreç olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Geri dönüşle ilgili önemli konulardan bir diğeri mecburi göçkünlerin devletin onlara tanıdığı ayrıcalıklardan hangi düzeyde yararlandıkları ve bu ayrıcalıklardan memnun olup olmamalarıdır. Malumdur ki, mecburi göçkün statüsünün kaybedilmesi ayrıcalıkların da kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Toprakların işgalden kurtarılması bağlamında bu ayrıcalıkların da zaman içinde kaldırılacağını hesaba katarsak bu konunun geri dönüşe herhangi bir katkısı veya götürüsü olmayacağı çıkarımını yapabiliriz. Fakat anket çalışmamız savaş arifesinde gerçekleştirildiğinden katılımcıların mevcut durumlarını temel alarak onlara tanınan ayrıcalıkları değerlendirmeleri ilgi çekici bir husus olmuştur. Bu bağlamda, anketin dördüncü sorusuna gelen yanıtlar şu şekilde olmuştur:Anketin bu sorusuna 450 kişiden 441'i yanıt vermiştir. Grafikten de görüldüğü gibi katılımcıların yüzde 52,2'si ayrıcalıklardan yararlandıklarını ve memnun olduklarını; 27,4'ü ayrıcalıklardan yararlandıklarını fakat memnun olmadıklarını, 20,4'ü ise bu ayrıcalıklardan yararlanmadıklarını ve memnun olmadıklarını belirtmiştir. Özetle, katılımcıların 79,6'sı yani büyük çoğunluğu devletin tanıdığı ayrıcalıklardan belirli düzeyde yararlanmaktadır.

Grafik 5: Mecburi Göçkünlerin Devletin Onlara Tanıdığı Ayrıcalıklara İlişkin Tutumu.

Geri dönüş arzusunun değerlendirilmesi bağlamında belirli düzeyde istinat edebileceğimiz bir diğer soru ise anket çalışmasının altıncı sorusudur. Katılımcıların çatışmanın savaş veya görüşmeler yolu ile çözülmesine dair ileri sürdükleri görüşler de oldukça ilgi çekicidir. Uzun bir süreye yayılan görüşmeler sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasına karşılık olarak Azerbaycan toplumunda uluslararası sisteme yönelik güven sarsılmıştır. Özellikle mecburi göçkünlerin kayıtsız-şartsız geri dönmelerine dair uluslararası teşkilatların çok sayıdaki karar ve önerilerinin hiçbir nihai sonuca bağlanmaması savaş eğilimlerini güçlendirmiştir. Bu eğilim mecburi göçkünler arasında da ciddi oranda olmuştur. Örneğin ankete katılan 450 mecburi göçkünden 447'sinin yanıtladığı soruya göre, onların % 69,4'ü çatışmanın savaş yoluyla; %30,6'sı ise görüşmeler yolu ile çözülmesinin taraftarı olmuştur.

Grafik 6: Mecburi Göçkünlerin Çatışmanın Çözüm Sürecine Dair Tutumu.

Tecrübelerle dayanarak görüşmeler sürecinin çatışmanın çözümü konusunda etkili sonuçlarının olmaması, savaşın kesin çözüm olacağına dair bir görüş oluşturmuştur. Çatışmanın biran önce çözüme kavuşturulması ve katılımcıların kendi topraklarına dönme isteği doğru orantılı olmuştur. Katılımcıların % 30,6'sı ise savaşın yıkıcı özelliklerini dikkate alarak görüşmeler yolunu seçmiştir. Bununla birlikte savaşın sürdüğü arifede ankete katılan mecburi göçkünler savaştan önceki süreçte ankete katılanlara kıyasla daha fazla savaş yoluna eğilimli olmuştur. Bu durum, sürecin oluşturduğu psikolojinin ve askeri operasyonların başarısının zafere yönelik inancı beslemesinden kaynaklanmıştır. Toplumun sadece mecburi göçkün kısmında değil, aynı zamanda diğer vatandaşları arasında da savaşın kazanılacağına dair inanç ve özveri Azerbaycan'ın cephedeki başarılarının temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, savaşa eğilimli olmak belirli düzeyde olumsuz olarak değerlendirilse de anket çalışmasının yapıldığı dönemin gerçeklikleri de dikkate alınması gerekmektedir.

d) Mecburi Göçkünlerin Hafızasında İşgal ve Zorunlu Göç Anıları

Tabii ki sınırlı sayıda insanın katıldığı anketle psikolojik etkinin seviyesini ölçmek veya psikoloji alanında ciddi ihtisas bilgileri gerektiren bu konuyu anket çerçevesinde irdelemek mümkün değildir. Bununla birlikte olayların sosyolojik boyutu konusunda mecburi göçkünlerin

direkt kendilerine istinat etmek çalışmamız açısından büyük önem ifade etmiştir. Ankete katılan 450 kişiden 448'nin yanıtladığı dokuzuncu sorunun sonuçlarına göre göç sürecinin psikolojik etkilerinin hali-hazırda da güncel bir sorun olduğu ortaya çıkmıştır.

Grafik 7: Yaşanmış Olayların Mecburi Göçkünler Üzerindeki Olumsuz Psikolojik Etkisi.

Katılımcıların 404'ü yani yüzde 90,2'i işgal ve göç nedeniyle yaşadıkları olayların onlar üzerinde olumsuz psikolojik etkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Katılımcıların 44'ü yani % 9,8'i ise yaşamlarında böyle bir etki hissetmediklerini ileri sürmüştür. "Hayır" yanıtı veren katılımcıların büyük çoğunluğunun işgal sürecinden sonra doğması veya söz konusu olaylar yaşandığında bebek olmaları dikkat çekici bir husustur. Nitekim mecburi göçkün ailesinde doğan bu kişilerin sosyal statüleri nedeniyle olumsuz psikolojik etkiye sahip olmamaları pozitif bir sonuçtur. Ayrıca söz konusu olayları yaşayan ve süreçle ilgili anıları olan bazı katılımcıların da bu soruya "hayır" yanıtı verdiği gözlemlenmiştir. Onların travmalarını atlattıkları yönündeki fikirleri de yine pozitif bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Nitekim %90,2 oldukça yüksek bir orandır. Mecburi göçkünlerin zamanında profesyonel psikolojik destek almamaları bu sorunun yeterince değerlendirilmediği anlamına gelmektedir. Anket çalışmamıza katılanların büyük çoğunluğunu orta yaş grubu oluşturmuştur, bu bağlamda onların çocuk

yaşta karşı karşıya kaldıkları psikolojik sarsıntıların düzeyi tasavvur edilebilir.

Anket çalışmasının sekizinci kısmında yer alan “Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?” sorusuna gelen yanıtlar da yine mecburi göçkünlerin yaşadıkları olumsuz tecrübelerle alakalıdır. Malum olduğu üzere savaş sebebinden yakın akraba kaybı mecburi göçkünlerin psikolojisi üzerinde en fazla baskı oluşturan etkenlerden biridir. Katılımcıların 351’i bu soruya “evet”, 86’sı ise “hayır” yanıtı vermiştir. Ankete katılan mecburi göçkünlerin% 3’lük yani 13 kişilik kesimi bu soruyu yanıtlamamayı tercih etmiştir. Ayrıca katılımcıların anket çalışmasının son 3 sorusuna verdikleri yanıtlara bakıldığında savaşta gazi olan, yaralanan veya esir düşen mecburi göçkünlerin psikolojik durumlarında olumsuz etkiler bariz görülmüştür.

Grafik 8: Mecburi Göçkünlerin Şehit, Esir veya Kayıp Yakınlarına Dair Malumat.

Bütün bunlarla birlikte 2020 yılında gerçekleşen ve Azerbaycan’ın zaferiyle sonuçlanan 44 günlük savaşta iştirak etmiş Zengilan’dan mecburi göçkün olan Daşkın Abbasov’un cevabı şu şekilde olmuştur: “İlk günden gönüllü olarak savaşa katılıp Şuşa’ya kadar gittim. Camide namaz kıldım, 10 Kasım 2020 - bu tarih asla aklımdan çıkmayacak”.Mecburi göçkünlerin genç neslini temsil eden katılımcının bu yanıtı, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönme azminin göstergesi olmuştur.

Sonuç

Çalışmada ele alınan iç göç hareketleri, Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etme döneminde meydana gelmiş ve bugüne kadarki bağımsızlık sürecinin tamamına eşlik etmiştir. Zorunlu iç göç sorunu, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasi hayatına yön vermiş, onun iç ve dış politikasını şekillendiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Konunun Azerbaycan için önemi, bu alanda çok yönlü bakış açısının geliştirilmesi bağlamında bir gereklilik oluşturmuştur. Nitekim bu çalışmada zorunlu iç göçün nedenleri, sonuçları ve sürecin ilerleyişi kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmiş, dolayısıyla göç mağdurlarının karşı karşıya kaldıkları problemler incelenmiştir. Böylelikle araştırma amacına ulaşmış, bu insanların temel sorununun ne olduğu konusunda belirli bir kaniya varılmıştır. Göç sorununun çözülmediği yıllar içinde mecburi göçkünler için birincil problem, "geri dönememe" olmuştur. Araştırma neticesinde elde edilen bu sonuç, mecburi göçkünlerin direkt kendileri tarafından onaylanmış ve farklı bilimsel kaynaklardan alınan bilgilerle desteklenmiştir.

Bununla birlikte Azerbaycan'da gerçekleşen iç göç hareketlerinin dünya tecrübesinde benzer göç süreçlerinin yönetimi konusunda bir örnek teşkil edebileceği sonucuna varılmıştır. Elbette göç sürecini birebir yaşayan insanların olayları hangi şekilde algıladığı, onların istek ve taleplerinin hangi yönde olduğu en önemli faktör olmuştur ki, çalışmada yer alan sohbet ve ankette katılımcıların kesin çözüm olarak "geri dönüş" yolunu seçtiği bulgusu elde edilmiştir. Benzer göç örneklerinde ise göçe zorlanan kişilerin farklı çözüm yollarına, örneğin "yeniden yerleşim" veya "tam entegrasyon"a meyilli olabileceği istisna edilmemelidir. Tez çalışmasına dâhil edilmiş anket sonuçlarına göre mecburi göçkünlerin geri dönüş motivasyonlarının büyük çaplı savaş sırasında bile oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, sürecin sonraki ilerleyişi için oldukça önemlidir, öyle ki mecburi göçkünlerin uzun yıllar boyunca beklediği geri dönüş süreci için gerekli imkânlar oluştuğundan yeni bir iç göç hareketi kapıdadır. Bu araştırma aynı zamanda, yeni göçün ise öncekinden farklı olarak zorunlu değil gönüllü esaslara dayanarak gerçekleşeceğini ortaya koymuştur.

Çalışmada varılan diğer bulgular ise mecburi göçkünlerin içinde buldukları duruma ve bu durumun meydana gelmesinde "suçlu"

olarak gördükleri Ermenilere yönelik tavrı ile ilişkili olmuştur. Belirtildiği üzere düşman imgesinin oldukça güçlü bir şekilde muhafaza edilmesi, 30 seneye yakın bir sürede iki halk arasında hiçbir temasın olmaması, barış için sürdürülen görüşmelerin aslında yapay olması gerilimin sürekli yükselen çizgiyle artmasına ve nihayet savaş şeklinde patlak vermesine sebep olmuştur. İki halkın yeniden birlikte yaşaması konusunun gündeme geldiği bu süreçte ise iletişim ve diyalog konuları neredeyse imkânsız görünmektedir. Mecburi göçkünler maruz kaldıkları baskı ve şiddet olaylarını asla unutmamıştır, onların birçoğu savaş ve göç sürecinin neden olduğu psikolojik travmaları atlatamamıştır. Bu durumda ise onların evlerini, topraklarını, en önemlisi ise hayatlarını çaldıklarını düşündükleri Ermenilerle yeniden birlikte yaşaması olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Çalışma esnasında mecburi göçkünlerin fikir ve beyanları esas alınarak bu kaniya varılmıştır. Aynı zamanda objektif bir bakış açısıyla belirtilmelidir ki, Ermenilerin de Türklere, aynı şekilde Azerbaycan Türklerine yönelik düşman algısı çok daha güçlüdür. Böyle bir durumda ise karşılıklı güven onarılmadan iki halkın yeniden bir arada yaşaması beklenilemez ve şiddet eylemlerinin yeniden yaşanmayacağına garanti verilemez. Bu çalışmada elde edilen tüm sonuçlarla birlikte, Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin katılımı ile gerçekleştirilecek sosyal çalışmalara ihtiyaç duyulduğu bildirilmelidir. Bu araştırmada, zorunlu göç süreci incelendiğinden mecburi göçkünlerin konuya dair genel tutumu bilimsel mecraya iletilmiştir. Makalenin yazılmasında amaç ve gerekliliklere ulaşılmış, göç sorununun uzaması ile çözüm sürecinin ters orantılı olduğu hipotezinin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Sorunun ilkin yalın hali ile son hali arasındaki farklılıkların incelenmesi de bu hedefe hizmet etmiştir. Bununla birlikte tüm çabalara rağmen geri dönüşün sağlanamadığı yıllar içinde mecburi göçkünlerin birincil sorun olarak gördüğü vatan özlemi hiçbir zaman dinmemiştir. Böylelikle yerinden edilmenin doğası gereği ortaya çıkan tüm sorunların çözümü konusunda belirli çalışmalar yapılsa da kesin çözüm geri dönüşle birlikte mümkün olacaktır.

Kaynakça

Allahveranov, Azer, "The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan", *Forced Displacement in the Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 47-57.

Ayunts, Artak, "Return and its Alternatives: Perspectives from Armenia", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 23-31.

Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, Ermənistan-Ermenistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azərbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşası), Bakü 2005.

Azərbaycan Cumhuriyeti Esir, Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin Devlet Komitesi, (2020, Ekim 1), İstatistiki Bilgiler, <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8F%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7JMIGUzbiU>,

Erişim tarihi: 21 Kasım 2020,

Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azərbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun), <http://e-qanun.az/framework/3187>, Erişim tarihi: 14 Kasım 2021.

Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlər), <http://supremecourt.gov.az/static/view/178>, Erişim tarihi: 25 Ekim 2020.

Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azərbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistiki Bilgiler), <https://azertag.az/xeber/1326527>, Erişim tarihi: 22 Kasım 2021.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, Azərbaycan, Bakü: www.unhcr.org, 2020.

Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng'in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor, Ek: Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler, <https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html>, Erişim tarihi: 30 Aralık 2021.

European Commission Humanitarian Aid, Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs), The UN Refugee Agency, 2009.

Garayev, Şamil, Mamedov, Şamil, *Азербайджан в Миграционных Процессах (Azerbaijan v Miqracionnıkh Proçessakh)*, İrs, VII (19), (2006), s. 12-13.

Gasımova, Aybeniz, *Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Neticesinde Azərbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp*

ve Telefathların Değerlendirilmesi). Bakü: Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, 2017.

Howard, Caroline, Walicki, Nadine, *After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration*, Cenevre: Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.

Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı), <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi>, Erişim tarihi: 9 Aralık 2021.

Hüseynov, Tabib, "Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, (2011, Ağustos), s. 33-46.

Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi), <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1>, Erişim tarihi: 5 Aralık 2020.

Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin (Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişilerin) Statüsü Hakkında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu, <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf>, Erişim tarihi: 17 Kasım 2020.

Ermenistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı), <https://lent.az/news/268238>, Erişim tarihi: 21 Kasım 2020,

Muradov, Şahbaz, Bakış, Cengiz, *Azərbaycan Respublikasında Etno-Demoqrafik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)*, Bakü: Azərbaycan Milli İlimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013.

National Legislative Bodies / National Authorities, *Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants*, <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html>, Erişim tarihi: 5 Aralık 2020.

Paşayev, Neriman, Eminov, Zakir, Eyyubov, Nizami, *Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafyası)*, Bakü, 2010.

Perruchoud, Richard, Cross, Jillyanne Redpath, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, 2013.

Ramazanlı, Kamuran, *Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün ve Yarın)*, Bakü, 2009.

Rumyanchev, Sergey, *Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençy i Vınujdenniye Pereselençy v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)*, КАРИМ ВОСТОК, 2013.

Şirinov, Azer, *Miqrasiya və Sığınacaq Məsələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve Sığınma Konularıyla İlgili Terimlerin İzahlı Sözlüğü)*, Bakü, 2008.

United Nations High Commissioner for Refugees, Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees, Cenevre, 2010.

U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 - Azerbaijan,
<https://www.refworld.org>:
<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30>, Erişim tarihi: 17
Kasım 2020.

Yeşilot, Okan, *Реванские Тюрки (Revanskiye Tjurki)*, İstanbul, 2016.

Extended Abstract

With the occupation of Armenia towards Azerbaijan, the migration processes that the Azerbaijani Turks have been exposed to in the region for many years have taken a completely different dimension. In the first years of its independence, the country was invaded and dragged into war before it could achieve political stability. The occupation process initiated by Armenia with territorial claims has caused great destruction for Azerbaijan. The Republic of Azerbaijan, which lost 20 percent of its lands, faced great difficulties in order to create the living conditions of the forced refugees who had to leave their lands. Since the occupation and solution process was at the forefront in the years until the second war in 2020, the situation and problems of Azerbaijani citizens, who became forced immigrants in their own country, were put into the background at the international level. With the victory of Karabakh, the return of the victims of forced internal migration to their own lands after years has become one of the most important issues on the Azerbaijani agenda. The aim of this research is to evaluate the ideas and motivations of the migration victims about the return and to contribute to the studies to be done on this subject.

Several important factors were determined in the selection of internal migration movements in Azerbaijan in the first years after independence as a research topic. The most important of these is human and human life. An answer has been sought to the question of what the problems experienced by the people affected by this migration are during the migration process, and which is the most important of these problems. Refugee and forced immigrants, who constitute a significant part of the demographic structure of Azerbaijan, although they are not politically active, their presence has been one of the factors that shaped the country's policy in the post-independence period. Although the occupied region was recognized as Azerbaijani territory by the whole world as of 1991, the international system allowed it to be separated from this country for nearly 30 years. No Azerbaijani citizens were allowed to enter the region, including people who had to leave these territories (very few entries were made under OSCE control for diplomatic purposes only). As a result, a generation of Karabakh people grew up without ever seeing Karabakh, and all traces

of Azerbaijani Turks in Nagorno-Karabakh and the occupied surrounding provinces were tried to be erased. One of the key questions of this study is whether there will be a difference between the ideas of people who left the region by experiencing the migration process and those who were born as forced immigrants without seeing the region. In addition, the scale of these possible differences was also among the research questions.

In the article, the opinions of the people affected by the immigration problem were taken as the main source. At the same time, since the subject has very specific features for Azerbaijan, the works of Azerbaijani historians and researchers are referenced. Since the search for solutions to the immigration problem was chosen as the focal point in this study, Azer Allahveranov's *The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan* and Tabib Hüseyinov's *Return and its Alternatives: A Case Study On The Armenian-Azerbaijani Attention* was drawn to his articles titled *Conflict*. The aforementioned articles, in which the return of people who have been forced to migrate to their own lands and the alternatives related to this are evaluated, set an example for this study as they are solution-oriented. In the literature review, priority was given to the examination of the official data of the Republic of Azerbaijan, laws and legal documents, reports and analyzes of international organizations, as well as the news and articles in the Azerbaijani media.

Social studies need to be based on the latest data, as the society and demographic structure is an active subject that is constantly changing. In this context, great importance has been attached to survey studies as well as different data collection methods in the article. These survey studies were conducted to reach general inferences for a larger social group based on the opinions of a particular group. This method, which is accepted as one of the reliable methods of scientific research, also contributed to the originality of the research. At the same time, it should be kept in mind that in these studies, only a certain part of the social group selected as the research target is collected, not the whole, and this point should be taken into account in the analysis of the results. In the survey, which was carried out with the participation of 450 forced immigrants, the opinions of people aged 18 and over from different age

groups were taken. Since the survey was online, the younger and middle-aged generation were more likely to participate, although there were also respondents who were representative of the older generation. The views of the young and middle-aged generation have been of great importance in the context of choosing between the "resettlement" and "return" alternatives, which are very up-to-date on integration debates today.

In this research, the connection between the problems caused by the prolongation of the migration process and the effects of these problems on the lives of the victims of forced migration are discussed. Thus, the assumption has been reached that the problems that have arisen due to migration over the years have evolved and seriously damaged the demographic and social structure. In addition, it has been researched how people who suffer from forced internal migration perceive the process they live in in the context of age category. The differences caused by the fact that the new generation of forced immigrants were not born during the migration process or that they were not aware of the process due to their age were reviewed. Compared to the middle and old generation, it has been found that the new generation's lack of real memories of their own land and the fact that they live in different living spaces do not weaken their emotional and spiritual bonds to their homeland. These ties are often rooted in the memories of their parents and their instinct to preserve their own identity. Despite the strong emotional bonds in question, it was not an exception that they could not be transmitted to future generations in a complete manner. Various studies conducted with forced migrants during the research revealed that the situation is not only at the level of "losing their living space and getting used to a new habitat". For this reason, it has been concluded that the most reliable solution to the immigration problem discussed in the study is "return". As a matter of fact, in this process, it will be of great importance to take into account the wishes and opinions of the displaced persons and to implement the "return" program in this direction.